

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2022

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Jaarboek PKN

Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen
2022

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Over de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen

De Stichting heeft tot doel de kennis over de geschiedenis van de tabakspijp te bevorderen. Dit doen we door middel van onderzoek, regelmatige publicaties en bijeenkomsten. Een belangrijk streven is om een verbinding te verzorgen tussen verzamelaars, musea, archeologie en overige geïnteresseerden, in zowel binnen- als buitenland.

Alle uitgaven en activiteiten van de Stichting PKN worden mogelijk gemaakt door de bijdragen van donateurs en de inzet van vrijwilligers. U kunt ook donateur worden voor een bedrag van 30 euro per jaar (buiten Nederland 40 euro).

Meer informatie op www.tabakspijp.nl/over-ons/lid-worden/. Hiermee ontvangt u behalve het Jaarboek, ook een drietal kwartaalbladen met korte artikelen en heeft u direct toegang tot de activiteiten die de Stichting organiseert, en contact met andere verzamelaars en geïnteresseerden.

Uitgave: PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Modelnummer 372 van de firma Gambier genaamd Écrivan public (zie artikel p. 81).

Achterzijde omslag: Een zogenaamde Engelse puzzelpijp (zie artikel p. 111).

ISBN 978-90-830114-3-1

© PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Afwijkende exportpijpen uit Gouda: Het spoortype en de bolvormige Yorkshire pijp Bert van der Lingen	9
Niet Leiden in last, maar lastig Leids. Inventarisatie van Leidse merken Ruud Stam en Hans van der Meulen	25
Een los clichéblokje voor een wisselcliché voor het drukken van velletjes met het merk AVB Ruud Stam	43
Gereedschappen voor het maken van miniatuurpijpjes Ruud Stam	47
Leeuw in het ‘Hessische Schip’ in plaats van in de Hollandse Tuin Sabrina Liebetrau	51
Een van de laatste pijpenmakers van Hilgert met bijzondere mallen en nesteieren Arthur van Esveld en Ruud Stam	61
Een bijzondere reclamepijp en tabakspotten uit het Westerwald voor de firma Oldenkott Ruud Stam	75
Porseleinen cache-pots van Gambier en de productie van keramiek onder Gaston Briffe Arthur van Esveld	81
Franse ‘carottes’ en grote metalen pijpen als winkelreclame Ewout Korpershoek	99
Twee opvallende Engelse presentatiepijpen Ewout Korpershoek	111
De laatste pijpenmaker van Nimy (België) Ewout Korpershoek en Ruud Stam	121
Bijzondere decoraties op Ottomaanse kleipijpen Arjan de Haan	127
De techniek van de productie en de decoratie van de gegoten pijp Ruud Stam en Kees Moerings	141
Innovatie rond de mallen voor gegoten pijpen van Gouda Tobacco Pipes Ruud Stam	157
De Tattoo pijp. Innovatie en ontwikkeling van een totaalconcept Ruud Stam	163

Voorwoord

Met enige trots presenteren wij het tiende, fraai geïllustreerde, **Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen 2022**. Deze bijzondere mijlpaal hadden we niet kunnen bereiken zonder de tomeloze passie en inzet van de auteurs en van de vele enthousiaste verzamelaars, onderzoekers, archeologische diensten, archieven en musea, die hun vondsten, beeldmateriaal en kennis belangeloos met ons deelden.

Evenals voorgaande jaren worden de meest uiteenlopende aspecten van de geschiedenis van de tabakspijp besproken. Het tiende jaarboek staat wat meer in het teken van techniek, innovatie en design, maar er is ook volop aandacht voor bodemvondsten en de historie van de kleipijp in Nederland, Duitsland, Frankrijk, België, het Ottomaanse gebied en aardewerk en tabacologische voorwerpen.

De archeologische vondsten worden besproken in een artikel over **afwijkende exportpijpen** naar Engels voorbeeld voor de Scandinavische markt en in **lastig Leids**, een vernieuwde inventarisatie van Leidse merken van pijpenmakers. In de **Leeuw in het 'Hessische Schip'** worden pijpen uit het Hessische productiecentrum Großalmerode besproken, met een merk dat sterk lijkt op het bekende Goudse merk de Leeuw in de Hollandse tuin.

Wat betreft techniek, innovatie en design is er een bijzonder **clichéblokje voor een wisselcliché** dat gebruikt werd om verpakkingstroken te bedrukken en uniek **gereedschap voor met maken van miniatuurpijpjes** zoals een miniatuur persvorm en schroef. Meer recent is **de techniek en de productie van de gietpijp** en de **innovatie van de mallen voor gietpijpen** van Gouda Tobacco Pipes, die op een aantal punten anders verliep dan bij eerdere bedrijven. Verder wordt ingegaan op de in de jaren tachtig van de 20e eeuw verschenen **Tattoo pijp**, een treffend voorbeeld van niet alleen **innovatie maar ook ontwikkeling** van een totaalconcept voor roken en lifestyle en dat aansloot bij het gevoel van jongeren in die tijd.

Twee afwijkende versieringstechnieken werden in de 19e eeuw toegepast op **Ottomaanse tabakspijpen** in Egypte. Een groep bijzondere tsjiboeks met deze zeldzame decoraties worden hier voor het eerst besproken.

Uit de werkplaats van Erwin Günther, een van de **laatste pijpenmakers van Hilgert** in Duitsland komen twee persvormen met de naam Gambier. In dit artikel wordt ingegaan op zijn pijpenmakerij, de persvormen en de productie van nesteieren. Verder uit Duitsland een **reclamepijp en tabakspotten voor de firma Oldenkott**.

De bekende pijpenfabrikant Gambier uit Frankrijk is voornamelijk bekend om zijn tabakspijpen maar heeft ook gebruiks- en siergoed gedecoreerd en verkocht, waaronder bijzondere **porseleinen cache-pots**. In dit artikel wordt ook de **productie van keramiek onder Gaston Briffe** bij deze firma behandelt.

Op tabacologisch gebied is er een artikel over **metalen karotten en grote metalen pijpen die in Frankrijk** aan de gevels van tabakswinkels hingen en uit **Engeland** komen **twee opvallende presentatiepijpen**, waaronder een Prattware pijp en een unieke pijp met een decoratie van transfers met bijbehorende rijmpjes.

De **laatste pijpenmaker van Nimy (België)** is een vertaling van een Franstalig artikel over M. Fernand Croquet, aangevuld met informatie uit de literatuur.

Wij wensen u in dit jubileumjaar veel lees- en kijkplezier toe. Op naar de volgende tien jaar!

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

De laatste pijpenmaker van Nimy (België)

Ewout Korpershoek en Ruud Stam

The last pipe-maker from Nimy (Belgium)

A Belgium illustrated magazine from 1934 featured a two page article about the last pipe-maker from the town of Nimy: Mr. Fernand Croquet. This article contains a free form translation of the most interesting parts of the text, supplemented with additional background information.

In de uitgave van het weekblad *Le Soir Illustré* van 26 mei 1934 uit België, is een aardig artikel opgenomen over de laatste pijpenmaker van Nimy: M. Fernand Croquet.¹ Onderstaand volgen, vrij vertaald, de meest interessante delen uit de tekst van dat artikel, aangevuld met gegevens uit de literatuur.² In het Jaarboek 2018 van de PKN is een artikel opgenomen over de pijpenmakers uit Nimy Maisières en Mons, waarin het bedrijf van Croquet ook beschreven is.³

Aardrijkskundeboeken van zo'n twintig jaar geleden [ca.1914] vermeldde[n] nog de vervaardiging van kleipijpen, zoals door de lokale industrie in Nimy bij Mons [Bergen]. Momenteel vergt het onderzoek om de enige overgebleven pijpenfabriek in deze regio te ontdekken, omdat deze, zonder enig bord of aanduiding, verborgen ligt op zo'n tweehonderd meter van de grens met Nimy op grond van de gemeente Mons, in een kleine zijstraat genaamd Chemin du Pourchelet. In 1926 heeft zich daar Fernand Croquet gevestigd, nadat hij zijn atelier in Nimy Maisières had verlaten. Toch was er ook een voorspoedige periode voor het maken van kleipijpen, zoals te zien is aan het grote gebouw van de pijpenfabriek van Nihoul op het plein tegenover het gemeentehuis van Nimy, waar op de deur nog staat Fabrique de Pipes.

De regio Nimy had toen drie grote fabrieken: in Nimy de fabriek van Nihoul [1825-1920], die van Scoufflaire [1844-1918] aan de weg van Maisières en in Nimy-Maisières die van Croquet [1872-1950].

De fabriek van Croquet werd opgericht door Louis Croquet, de vader van Fernand, die Louis in 1896 opvolgde. De fabriek was eerst in Maisières op verschillende locaties gevestigd en werd in 1926 naar Mons verplaatst. Er werden toen nog vooral schiettentpijpen, schiettentfiguurtjes en patacons geproduceerd.⁴

Aan het eind van de vorige eeuw was de kleipijp erg in de mode, niet duur, rookte snel door, maar was wel breekbaar. In de cafés waren pijpenrekken waar de bewoners hun lange pijpen ophingen, waarop hun naam aangebracht was. Helaas duurde de bloeiperiode niet voort. Aan het eind van de 19e eeuw, omstreeks 1895 verschenen er op de markt de kleinere asbestospijpen, die van oorsprong Engels waren [Jackson in Birmingham vroeg in 1883 patent aan.⁵]. Deze pijpen spraken

Afb. 1. De pijpenmaker Fernand Croquet zoals afgebeeld in het artikel van *Le Soir Illustré* van 29 mei 1934.

LES INDUSTRIES QUI MEURENT

Chez le dernier Fabricant de Pipes de Nimy

A gauche :
La terre sort lentement
du malaxeur.

En-dessous :
Il prend de la terre
malaxée et la roule à la
main.

LES manuels de géographie d'il y a quelque vingt ans signalaient encore la fabrication des pipes en terre comme l'industrie locale de Nimy près de Mons. Actuellement, il faut se livrer à quelques recherches pour découvrir l'unique installation pipière subsistant encore dans la région, car elle est dissimulée, sans aucune enseigne, à deux cents mètres de Nimy, sur le territoire de Mons, dans une petite rue latérale appelée « chemin du Pourcelet ». C'est, en effet, à cet endroit qu'en 1926, quittant son atelier de Nimy-Maisières, est venu s'installer M. Fernand Croquet, le dernier « pipier » nimysien.

Et cependant, la fabrication de la pipe en terre à fumer connut des périodes de grande prospérité. Sur la grand-place de Nimy, en face de l'hôtel de ville, on peut encore lire sur la porte d'un vaste immeuble, ancienne usine de M. Nihoul, l'inscription : « Fabrique de pipes ».

A la fin du siècle dernier, la pipe en terre était fort en vogue; elle était peu chère, elle se « culottait » rapidement, mais elle était fragile. Aussi les cafés possédaient-ils tous des rateliers où les habitués suspendaient leurs longues pipes, gravées à leur nom.

La région nimysienne comptait alors trois vastes fabriques employant chacune un nombreux personnel. C'étaient, à Nimy, la fabrique Nihoul, sur la Grand-Place, celle de Scoufflaire, route de Maisières, et, à Nimy-Maisières, celle de Croquet.

Après le moulage, les pipes
doivent encore sécher
pendant 24 heures.

L'ouvrier spécialiste, à l'aide d'une tige, troue le tuyau.

L'ébauche est placée dans un moule à deux pièces.

Hélas! cette période florissante ne dura pas.

A la fin du XIXe siècle, vers 1895, apparurent en effet sur le marché les petites pipes asbeste de provenance anglaise qui, vendues à un prix modique, eurent le don de plaire aux fumeurs, avides d'y trouver un chalumeau plus « chic ». Puis ce fut la vulgarisation de la cigarette, présentée dans un emballage tentant, peu encombrant et à un prix relativement bas. Ces nouveautés devaient tuer la pipe en terre et créèrent une première crise dans l'industrie pipière. Heureusement, à cette époque, d'autres industries se développaient dans la région, ce qui permit aux ouvriers « pipiers » de s'y embaucher, à des salaires, du reste, plus rémunérateurs.

La grande guerre remit en honneur l'emploi de la pipe en terre : la classe ouvrière,

La pipe est débarrassée de toutes ses bavures.

leurs portes. Seule survécut celle de M. Croquet qui s'installa, comme nous l'avons dit, en 1926, au chemin du Pourcelet. Mais la crise ne fit qu'empirer et, depuis 1929, on n'y fabrique plus de pipes à fumer que sur commandes, celles-ci devenant d'ailleurs de plus en plus rares.

Tenace comme on ne l'est plus, et pour ne pas laisser inactif un matériel coûteux, M. Croquet se lança dans la fabrication de la pipe « foraine », cette pipe qui sert de cible dans les tirs forains, ainsi que des bibelots (chiens, chats, manneken-pis, etc.) servant aux mêmes fins.

Depuis un couple d'années, il y a ajouté la fabrication des ronds de « cougnolles » qui garnissent les gâteaux de Noël du pays wallon, et c'est plein d'espoir dans la réussite de la transformation de son industrie que M. Croquet envisage l'avenir.

LE SOIR ILLUSTRÉ

Des petits tas de neuf «rolles» sont transportés sur des planches

de la pâte et dans la cuisson. La préparation consiste à pétrir et à malaxer la terre avec de l'eau, de façon à en former une pâte de la consistance du mastic de vitrier.

Lorsque nous arrivons dans la fabrique de M. Croquet, ce dernier est précisément occupé à mettre en marche le malaxeur. Nous allons donc assister à tout le stade de fabrication d'une pipe en terre. Si la destination est changée, puisqu'elles vont désormais servir de cible aux tireurs des champs de foire, la fabrication reste la même. Seule l'opération de glaçage est supprimée. Inutile, en effet, de donner à la pipe que l'on va casser ce vernis spécial qui faisait la fierté des fumeurs du temps jadis.

Un ouvrier, qui depuis quarante ans est dans la maison, prépare les ébau-

Les pipes sont placées dans des creusets en pierre réfractaire.

Rangées de pipes.

Pour le moment, ces travaux permettent d'employer sept mois de l'année, de mai à octobre, les trois derniers ouvriers «pipiers» de la région, âgés respectivement de 58, 64 et 72 ans; on ne recrute plus de main-d'œuvre, et pour cause.

Notons qu'il existait aussi des fabriques de pipes à Courtrai et à Andenne, mais dont le sort a suivi celui des fabriques de Nimy.

Comment se pratiquait la fabrication de la pipe à fumer en terre?

La qualité de la pipe réside dans le choix de la terre plastique dont elle est faite. On en trouve en Belgique, dans les environs d'Andenne, de couleur blanche, utilisée pour les pipes de cette teinte, tandis que les pipes rouges sont faites à l'aide de terre plastique extraite dans les environs de Coblenze et communément appelée «terre du Rhin».

L'art de la fabrication réside dans la préparation

La préparation de la terre pour la fabrication des Manneken-Pis.

A gauche : Le moule où naissent les Manneken-Pis pour tirs forains.

A droite : M. Fernand Croquet essaye une pipe de sa fabrication.

d'une tige, troue le tuyau puis place l'ébauche dans un moule à deux pièces. Avec une sorte de gros poinçon, il fait naître le fourneau.

Après le moulage, les pipes doivent encore sécher pendant vingt-quatre heures avant de passer au tramage.

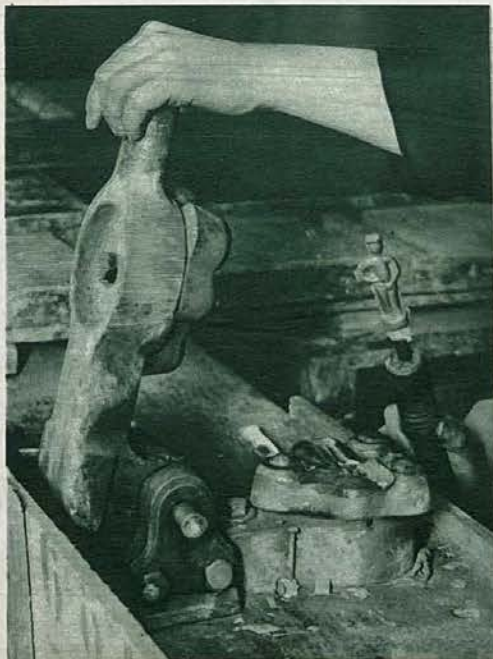
La pipe est débarrassée de toutes ses bavures et elle apparaît maintenant dans sa forme définitive. Un nouveau séchage puis, lorsqu'il s'agit d'une pipe pour fumeur, on lui fait subir un glaçage en la frottant entre deux pierres d'agate.

— Un bon ouvrier, nous dit M. Croquet, et je n'en ai que des bons, puisque ce sont les derniers spécialistes, fait 350 pipes par jour.

Enfin, les pipes sont placées dans des creusets en pierre réfractaire. Chaque creuset en contient environ 300. Lorsque 250 à 300 creusets sont remplis, c'est-à-dire lorsque près de

90,000 pipes sont prêtes, le four est allumé. La cuisson dure vingt-quatre heures. A la sortie du four, les pipes sont plongées dans un bain spécial composé de cire et de savon, ce qui donne à la pipe une propriété indispensable, celle de ne pas coller à la bouche. Inutile d'ajouter que cette opération n'est pas nécessaire lorsqu'il s'agit de pipes pour tirs forains. Il ne reste plus que l'emballage et l'expédition. Avant de quitter la dernière fabrique de pipes en terre, M. Croquet nous remet quelques échantillons de pipes et il nous les nomme : la coquette, l'entracte, le gland, la surette, la mignonnette, la hollandaise, la double côte, la courbe, la mineure, le sabot, la rigolboche et le choler. Autant de noms, autant de formes différentes. Et dire que dans quelques lustres, ces pipes ne seront plus que pièces de musées!

Roger CROQUET.

de rokers aan als chiquere pijpen. Daarna kwam ook de sigaret op, gepresenteerd in een verleidelijke, ruimtebesparende verpakking, tegen een relatief lage prijs. Deze vernieuwingen maakten de pijpenindustrie kapot en veroorzaakten een eerste crisis in de pijpenindustrie. Gelukkig ontwikkelden zich andere industrieën in deze regio waardoor het voor de werkenden in de pijpenindustrie mogelijk werd om ander werk te vinden tegen lonen die bovendien beter waren. De Grote Oorlog [Eerste Wereldoorlog] herstelde het gebruik van de kleipijp in ere: de arbeidersklasse nam, bij gebrek aan middelen, het verlaten rookinstrument ter hand en stopte daarin gedroogde bladeren, die slechts een vrij verre relatie hadden met de plant die Nicot dierbaar was.

Ook de jaren 1916-1917 en 1918 zorgden voor hernieuwde bedrijvigheid in de pijpenindustrie. Maar in de periode van welvaart die volgde op de oorlog, konden rokers mooiere andere pijpen kopen die tegen lage prijzen werden aangeboden of weer genieten van de zoete geur van de sigaret, en de kleipijp werd uiteindelijk verlaten. Het was de genadeslag voor de oude industrie van Nimy en al snel sloten de fabrieken van Nihoul en Scouflaire hun deuren. Alleen het bedrijf van Croquet overleefde. Maar de crisis verergerde alleen maar en vanaf 1929 werden er geen pijpen meer gemaakt, behalve op bestelling. Bestellingen werden echter steeds zeldzamer. Croquet begon toen met de vervaardiging van artikelen voor schiettenten en figuurtjes die eveneens als doel dienden in de schiettenten zoals honden, katten en manneke pis figuurtjes.

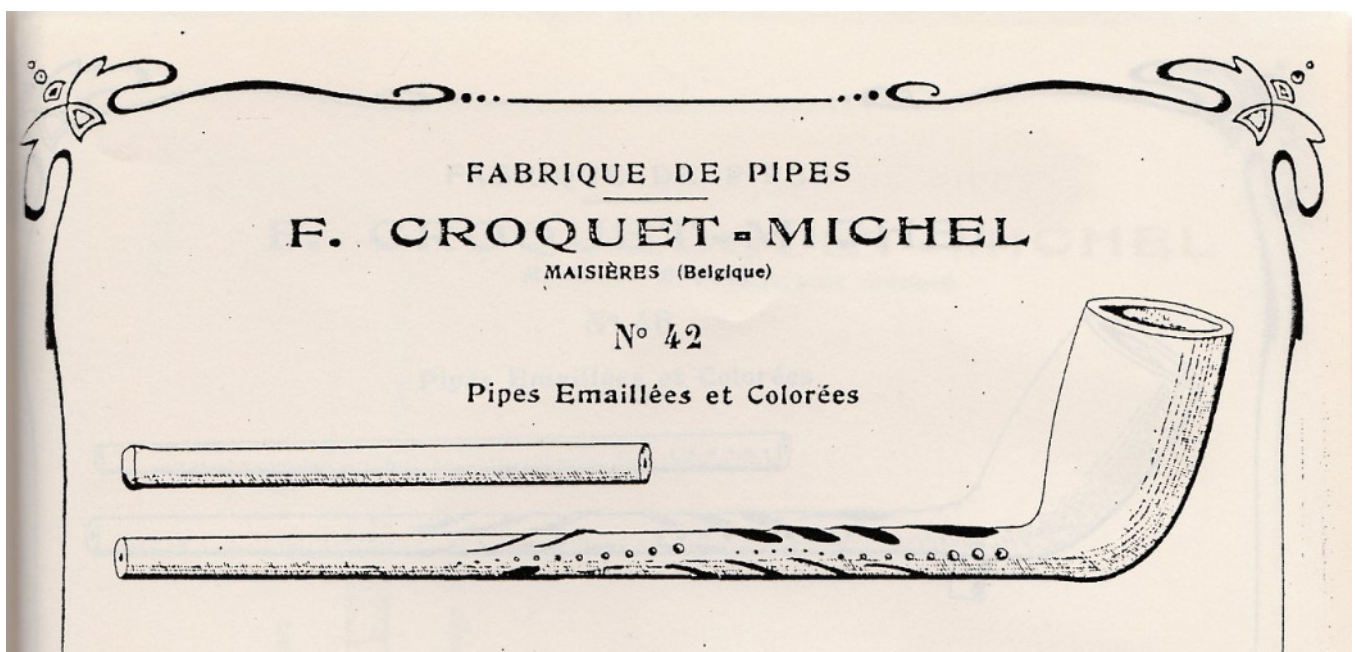
Sinds een paar jaar vervaardigt hij ook patacons, die de kersttaarten van het Waalse land garneren. [Patacons

zijn ronde schijfjes van terracotta of gips (en zoals hier van pijpenklei) maar kunnen ook andere vormen hebben. Het zoete brood heeft zelf de vorm van een ingebakerd kind, dat doet denken aan een kleine Jezusfiguur. De patacons zijn versierd met verschillende patronen en vaak beschilderd met felle kleuren. De traditie duurde tot de jaren 1950/1960 en is praktisch verdwenen.^{6]}

Fernand Croquet is hoopvol dat de transformatie van zijn bedrijf succesvol is. Momenteel [in 1934] zorgt dit werk ervoor dat zeven maanden per jaar, van mei tot oktober, de laatste drie arbeiders uit de pijpenindustrie, respectievelijk 58, 64 en 72 jaar oud, werk vinden. Er worden geen andere arbeidskrachten geworven. Een goede arbeider kan 350 pijpen per dag maken. Ook de fabrieken in Kortrijk en Andenne zijn hetzelfde lot beschoren.

De pijpen worden voor het bakken in vuurvaste potten geplaatst en elke pot bevat 300 pijpen. Als er 250 tot 300 potten gevuld zijn, dat wil zeggen er 90.000 pijpen klaar zijn, wordt de oven aangestoken. Pijpen voor het roken worden, nadat zij gebakken zijn, gedompeld in een bad van was en zeep om bij het roken plakken aan de mond tegen te gaan. Onnodig om te zeggen dat dit niet wordt gedaan met de schiettentpijpen.

De pijpen die door Croquet gemaakt werden dragen de namen: La Coquette, l'entre'acte, le gland, la surette, la mignonette, la hollandaise, la double cote, la mineure, le sabot, la rigolboche, en de cholera. En dan te bedenken dat deze pijpen met hun fraaie uitstraling alleen nog maar museumstukken zullen zijn.

Afb.2. Afbeelding uit de catalogus van de firma F. Croquet-Michel uit circa 1900-1950. www.tabakspijp.nl.

Noten:

1. Crouquet, 1934, p. 4 en 5.
2. Met name het deel van het artikel dat over de vervaardiging van de pijpen gaat bevat weinig nieuws en is hier weggelaten.
3. Stam, 2018, p. 179-183.
4. Van Parys, 1992, p. 3; Stam, 2018, p. 179.
5. Stam, 2021, p. 189.
6. Van der Lingen, 2022, p. 27-31. Stam [2019], p. 81 laat op de middelste plank van het bord een aantal patacons zien. Deze zijn in dezelfde periode vervaardigd door Daniel Verheyleweghen uit Andenne.

Literatuur:

- Crouquet, R., 1934. Les Industries qui meurent. Chez le dernier Fabricant de Pipes de Nimy. *Le Soir Illustré* 7 (327), 26 mai 1934, p. 4-5.
- Lingen, B. van der, 2022. Een aardewerk stempel voor patacons? *PKN* 44 (167), p. 27-31.
- Parys, F. Van, 1992. *Les pipes en terre Belges. Des Images à fumer!* Eigen uitgave.
- Stam, R. D., 2018. Vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (België). *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen 2018*, p. 167-183.
- Stam, R. D., [2019]. Foto's en een pijp uit de fabriek van Daniel Verheyleweghen (1902-1932) uit Andenne. In: Stam, R. D., *De pijpennijverheid in België*. Leiden, PKN, Stichting voor Onderzoek Historische tabakspijpen, p. 81-87.
- Stam, R. D., 2021. Pijpen met asbest: Asbestopijpen. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen 2021*, p. 189-195.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs
en het Hendrik Muller Fonds (www.mullerfonds.nl)

www.tabakspijp.nl

